

Zpráva vášnivého čtenáře

David Kroča

Badatelské rozpětí Jiřího Trávnička je obdivuhodné, a to zvláště v posledních letech, kdy k rozsáhlé editorské činnosti a k důkladnému zkoumání moderní literatury a literární teorie připojil i rozsáhlé výzkumy čtení a čtenářů. Z posledně jmenované tematické oblasti mám nejraději jeho knížku *Čteme?* (2008), která byla vlastně první svého druhu v řadě a elegantně konfrontovala výsledky seriózního výzkumu s domněnkami a předsudky. Přiznám se, že jsem se zprvu trochu bál, zda v kontextu kritérií profesora Trávnička jako čtenář obstojím. Bylo by – zvláště s ohledem na mou profesi vysokoškolského učitele – poněkud skličující, pokud bych měl být klasifikován kupříkladu jako nečtenář. Nakonec se ukázalo, že jsem zcela jistě čtenář, protože to je podle Trávničkova spisu člověk, který přečte alespoň jednu knihu za rok. To mě uklidnilo. I pátral jsem v jeho publikaci dále a shledal jsem v příslušných tabulkách, že počet mnou přečtených knih za rok představuje „velmi silný nadprůměr“ a že bych mohl být označen jako „čtenář vášnivý“. A to už je pocta. Nelze nemilovat knihu, která mi ji dopřála.

Mezi mé oblíbené pasáže knihy *Čteme?* patří kapitola o socio-demografickém profilu českého čtenáře. Autor v ní zohledňuje proměnné, které rozlišují čtenáře od nečtenáře. Na základě srovnání jednotlivých proměnných uvádí formulaci, podle níž čtenářem „je spíše někdo, kdo pracuje duševně, spíše s vyšším vzděláním (maturita a výše), spíše žena, spíše ten, kdo chodí do knihovny, kdo má doma spíše větší knihovnu, kdo sleduje televizi spíše méně, stejně tak i rozhlas, kdo také chalupař a zahrádkař spíše méně, kdo navštěvuje kulturní akce spíše více, kdo byl ke knize přiveden spíše pod vlivem rodiny a kdo vykazuje spíše větší souvislost čtení se zaměstnáním“ (TRÁVNÍČEK

2008: 159). Uvedená charakteristika čtenáře se na mou osobu vztahuje takřka v plném rozsahu, nikoliv však bezvýhradně, neboť jsem, přiznávám, spíše muž a sleduji rozhlas spíše více.

Dokonce se odvažuji tvrdit, že někdy se stávám přímo „vášnivým posluchačem“. Poslouchám zvláště Vltavu a v minulých letech jsem pro ni také občas něco napsal. K tématu čtení a čtenářů se vázal cyklus *Zpráva čtenáře*, v němž jsem dostal příležitost v pravidelném čase od pondělí do pátku promlouvat v pěti minutách o „knihách, na které nesedá prach“. Zalistoval jsem nyní při vzpomínce na milého jubilanta ve svém archivu a pokusil jsem se dohledat několik poznámek k tomuto pořadu. Jeho zvukovou podobu sice již dávno odvál čas, avšak dám-li vzpomínkám na pár přečtených knížek podobu tištěných řádků, snad to někoho – třeba i arcičtenáře Jiřího Trávnička – nakonec potěší.

Ve chvílích, kdy se necítím zrovna nejlépe, vracím se ke knize Jaromíra Tomečka *Ne ohněm a mečem* (1994). Jde o jednu z posledních Tomečkových publikací, která necelé tři roky před autorovou smrtí shrnula jeho kratší prózy z počátku devadesátých let. Tyto specifické črty s prvky fejetonu jsou věnovány především křehkému vztahu mezi člověkem a přírodou. Vztah civilizace a zelené říše rozvíjí Tomeček do podoby filozoficky zdůvodněné symbiózy, v níž i ten nejnepatrnější článek života má své místo a opodstatnění.

Není bez zajímavosti, že své poslední texty zasadil prozaik častěji do městského prostředí než do opuštěných lesů a zapomenutých roklin. Jako by chtěl dokázat, že i uprostřed zalidněného Brna lze objevit množství motivů a námětů vhodných k filozofické výpovědi o přírodě, pokud člověk dokáže citlivě vnímat drobnosti kolem sebe. A to vypravěč Tomečkových próz umí. Všímá si nezvyklých akátových větviček na autobusové zastávce v centru města, shýbá se pro pěknou šišku uprostřed chodníku v Lužánkách, pozoruje dovádivé hejno špačků před hotelem Continental.

Tomeček nezůstává jen u barvitého popisu toho, čeho si jiný nevíšimne. Vyzývá k úvaze nad osudem přírodního torza, jež ve spleti městských uliček přežívá. Jeho poslední črty tak nejsou lacinou idyloou přestárlého spisovatele. Sentimentální pohled opojeného lyrika tentokrát ustoupil hledisku střízlivého a zkušeného znalce přírody, který bere život s jeho krásami i zklamáními. V próze „Loučení“ například čteme:

Loučení je vždycky oděno do smutečního hávu, a já se ani nepokouším utěšovat budoucími návraty. Jsem si vědom, že vlastně žádné návraty neexistují, neboť chvíle odloučení jsou hněteny časem, už to nikdy nebudou ty staré dobré chvíle, nýbrž bůhvíjak přeformované dny zítřků. (TOMEČEK 1994: 71)

Téma vztahu přírodních zákonů a člověka zpracoval ve své tvorbě také francouzský přírodovědec a filozof Pierre Teilhard de Chardin, jenž rozvíjí myšlenku, že stvoření života probíhá jako evoluční proces. Oblíbil jsem si zvláště jeho knihu *Le phénomène humain* (1955), jejíž název lze přeložit do češtiny nejspíš jako *Fenomén člověka* nebo *Lidstvo jako fenomén*, leč překladatel Jan Sokol pojmenoval první české vydání knihy podle starší Theilhardovy práce *Vesmír a lidstvo* (1990). Slovo fenomén v původním názvu mělo zdůrazňovat, že jde pouze o vnější jevový popis, nikoliv o výklad světa z hlediska ryzí metafyziky. Základem jeho evoluční teorie jsou biologické principy tohoto světa. Definuje pojmy a na základě nich líčí strhující drama života od jeho předstupňů ve formě elementární hmoty a duchovní energie přes expanzi až po „pokračování života“, charakterizované překonáním kolektivního nadosobním. Svět dospěl od mikroorganismů až k člověku – a pohybuje se dál.

Jednou ze základních vlastností světa je podle této knihy spojování. Prostupnost atomů a molekul, v další fázi pak organických bytostí, má psychickou povahu, od spojování částic pak je jen krůček ke spojování myšlenky. Jde o obrovskou psycho-biologickou operaci, o syntézu ve velkém. Aplikaci tzv. megasyntézy na celek všech lidí označuje Teilhard jako duchovní jednotu. Země jako by byla pokryta jediným myslícím obalem. Lidstvo se stalo masou, planetizovalo se, národy dosáhly takové míry hospodářské závislosti a duševního setkávání, že už dál nemohou růst jinak než vzájemným prolínáním:

Až jednou lidstvo pozná, že jeho první úlohou je pronikat, myšlenkově sjednocovat a zachycovat energie, které je obklopují, aby je ještě lépe pochopilo a zvládlo, nebude mu hrozit žádné nebezpečí, že by jeho rozvoj narazil na nějakou vnější mez. Každý trh se může nasytit. Jednoho dne vyčerpáme doly a ložiska nafty a budeme je muset nahradit něčím jiným. Ale naši potřebu vědět a schopnost vynalézat, nemůže, zdá se, nic na Zemi nasytit. (TEILHARD DE CHARDIN 1990: 232)

Ve svých poznámkách o knížkách, na které nesedá prach, se dostává i k několika glosám o svých oblíbených románech. Román anglického prozaika a publicisty George Orwella *Farma zvířat* začíná jako neškodný pohádkový příběh. Večerní setkání prasat, slepic, holubů, krav a ovcí působí na první pohled komicky. Starý kanec Major svolává do stodoly ostatní zvířata, aby jim vyprávěl sen, který se mu zdál předešlé noci. Pak ale přečtete další strany a zjistíte, že nevinná pohádka se pozvolna proměňuje v ironickou bajku. Major oslovuje zvířata „soudruzí“, tvrdí, že mezi zvířaty musí být dokonalá jednota a bojové soudružství, a jeho sen prý byl o zemi, jak bude vypadat, až zmizí Člověk. „Já jsem zvíře, ty jsi zvíře, my jsme všichni zvířata, budoucnost jak zlato září, veselá a bohatá,“ zpívají si obyvatelé zvířecí farmy a zahajují přípravy na velkou revoluci. „Přiložíme nohu k dílu pro tu naši svobodu, volněji se bude dýchat zvířecímu národu,“ broukají si koně, kachny a krávy a začínají budovat vlastní blahobyť (ORWELL 1991a: 9). Stavba větrného mlýna na výrobu elektřiny, využití psů k udržování pořádku, vedoucí úloha prasat, která nepracují, aby mohla odpočatá rozhodovat o ostatních – to vše jsou alegorické obrazy, za nimiž vidíme důvěrně známé události moderní historie. Orwellovi jde zvláště o parodii vývoje v meziválečném Rusku, což lze nepříliš originálně vyvodit z encyklopedického údaje, že *Farma zvířat* vyšla poprvé již v roce 1945. O to překvapivější je, že román předpověděl také řadu politických událostí, rozhodnutí a přehmatů, s nimiž se lidé potkali až o několik desetiletí později.

Jestliže ve *Farmě zvířat* ještě Orwell čerpal převážně z historické zkušenosti, jeho další poválečný román *1984* (1949) již přinesl vizi skutečné budoucnosti. A je to vize obdivuhodně přesná. V utopické velmoci Oceánii vládne jediná Strana podle jediné státní ideologie, nad dveřmi výtahů visí obrovské portréty Velkého bratra a na televizní obrazovce někdo žvaní o překročení Deváté tříletky. Hlavní hrdina Winston Smith se pokusí postavit absurdním principům společnosti, v níž žil čtyřicet let. Spáchá ty nejtěžší zločiny, jaké si můžete v Oceánii představit: přemýšlí, píše si deník a zamiluje se. Marně Winstonovi držíte palce, když vzdoruje myšlenkové policii a při výslechu tvrdostěji opakuje, že dvě a dvě jsou čtyři. Odborníci na vymývání mozků jej naučí mluvit a myslet, jak se sluší a patří na pokorného a ukázněného občana: „Svoboda je otroctví. Dvě a dvě je pět“ (ORWELL 1991b: 181).

V tom je román *1984* ještě krutější než *Farma zvířat*. Principy absolutní moci totiž doléhají přímo na člověka, a to na jediného člověka, který v sobě našel sílu vzepřít se nesmyslům. Láká mě číst Orwellovu knihu nejen jako nadčasovou kritiku totalitních režimů, ale také jako příběh o zlomené osobní statečnosti. Vždy, když se do ní znovu začtu, neubráním se naději, že tentokrát osamělý hrdina Winston Smith přece už musí zvítězit.

To román Karla Čapka *Život a dílo skladatele Foltýna* (1939) má protagonistu, jemuž nelze držet palce. Hudební skladatel Bedřich Foltýn je neúspěšný umělec, který chorobně touží po úspěchu a je ochoten pro něj krást cizí nápady, obětovat manželčin majetek, ba dokonce i vlastní důstojnost. Obraz o charakteru hlavního hrdiny získává čtenář pozvolna, každým novým svědectvím se formuje a proměňuje, přičemž jeho výsledná podoba je jakýmsi průnikem různých pohledů: poslední (a nedokončený) Čapkův román tvoří devět číslovaných kapitol, jejichž vypravěči jsou svědkové jednotlivých životních etap titulního hrdiny.

Od prvního vydání románu v roce 1939 v nakladatelství František Borový se k Čapkovu textu tradičně připojuje tzv. „Svědectví autorovy ženy“, v němž Olga Scheinpflugová stručně dopověděla Foltýnův příběh podle soukromých večerních rozhovorů s autorem. Pomineme-li toto dodatečné svědectví, končí románové torzo výpovědi operního korepetitora Jana Trojana. Závěrečná pasáž poslední kapitoly nabízí klíč k pochopení autorova záměru, neboť Čapkovi zjevně nejde jen o kritiku uměleckých diletantů a jejich pustošivých činů:

Odděluj, odděluj! I když tvé dílo je z tebe, musí se začínat a končit samo v sobě; jeho tvar musí být tak dokonale uzavřen, že už v něm není místa pro nic jiného, ani pro tebe ne; ani pro tvou osobitost, ani pro tvou ctižádost, pro nic z toho, v čem sebe samo nalézá a v čem si libuje tvoje já. Ne v tobě, ale samo v sobě musí mít stvořené dílo svou osu. (ČAPEK 1998: 124–125)

Příběh o parazitním skladateli nese uchvacující poselství: umělec (a člověk vůbec) nesmí podlehnout samolibosti a samochvále, protože teprve umění (a obecně lidské konání) oddělené od autorské ctižádosti je opravdové, dokonalé a čisté. Nemohu se zbavit dojmu, že

tento přísný čapkovský zákon naše suverénní doba přestala respektovat. Samolibost a samochvála probouzí čas od času Bedu Foltýna v každém z nás. Dochází k tomu ve chvílích, kdy zapomínáme, že náš názor nemusí být jediný správný, kdy zastíráme vlastní neschopnost slovy o ušlechtilých zájmech, kdy se necháváme unášet potleskem a jástotem okolí. „Zvláštní, jak se z velkých slov dají snadno dělat velké myšlenky“, říká o Foltýnovi jeden z jeho univerzitních spolužáků a vysvětluje: „Zjednodušte některým lidem slovník, a nebudou vůbec mít co říci“ (ČAPEK 1998: 40). Čapkovy postavy nejsou vzduchoprázdné figury šustící papírem, ale mají blízko k lidem z masa a kostí, s nimiž se každodenně setkáváme.

Milý oslavenče, milí čtenáři, přeji vám všem v závěru svých čtenářských poznámek, abyste setkání se všemi „Foltýny“ přežili bez úhony na zdraví i na duši.

Prameny

ČAPEK, Karel

1998 *Život a dílo skladatele Foltýna* (Třebíč: Akcent) [1939]

ORWELL, George

1991a *Farma zvířat*; přel. Gabriel Gössel (Praha: Práce) [1945]

1991b *1984*; přel. Eva Šimečková (Praha: Naše vojsko) [1949]

TEILHARD DE CHARDIN, Pierre

1990 *Vesmír a lidstvo*; přel. Jan Sokol (Praha: Vyšehrad) [1955]

TOMEČEK, Jaromír

1994 *Ne ohněm a mečem* (Brno: Blok)

TRÁVNÍČEK, Jiří

2008 *Čteme? Obyvatelé České republiky a jejich vztah ke knize* (Brno: Host)